

Masarykova univerzita
Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka

Bakalářská oborová práce

2008

Martin Petřek

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka

Český jazyk a literatura

Martin Petřek

Adjektiva typu bezhlavý a liduprázdný v češtině a němčině

Bakalářská oborová práce

Vedoucí práce: Mgr. Markéta Ziková

2008

*Prohlašuji, že jsem oborovou práci vypracoval
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

Martin Petřek v. r.

.....
Podpis autora práce

Děkuju vedoucí práce Mgr. Markétě Zikové za cenné rady a připomínky.

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Historie zkoumání adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný.....	3
3. Prefixace (typy <i>bez-</i> a <i>ohn-?</i>).....	5
3.1. Adjektiva typu <i>bez-</i>	5
3.2. Adjektiva typu <i>ohn-</i>	12
3.3. Shrnutí: Prefixace u adjektiv typu bezhlavý v češtině a němčině.....	13
4. Česká adjektivní kompozita typu liduprázdný	14
5. Kompozice, afixace, afixoidizace?	17
6. Adjektiva typu bezhlavý a liduprázdný v němčině (typy <i>-frei</i> , <i>-leer</i> , <i>-los</i>).....	19
6.1. Adjektivní kompozita typu <i>-frei</i> a <i>-leer</i>	19
6.2. Deriváty typu <i>-los</i>	20
7. Závěr.....	21
8. Seznam literatury a zdrojů	22

1. Úvod

Tematika, kterou se předkládaná práce zabývá, byla už dříve vícekrát zpracována. Na základě této skutečnosti bychom se tudíž mohli ptát, co může přinést. V první řadě odpovídáme, že cílem má být shrnutí dosavadních poznatků. V této souvislosti rovněž hodláme nabídnout pohled na zkoumání vymezené problematiky v minulosti. Dalším přínosem práce má být její komparativní pojetí – byť i zde musíme přiznat, že toto hledisko je již v omezené míře v dřívějších pracích reflektováno. Důležité je ovšem zdůraznit onu omezenou míru – pojednávané téma je totiž zpracováno jen okrajově, třebaže se – v oblasti germanistiky – objevilo i několik prací věnujících se výhradně našemu problému. Rovněž v germanistice je nejnovější zkoumání tématu založeno – stejně jako naše práce – na korpusovém materiálu. U češtiny jsme na tento přístup nenarazili. Dalším přínosem práce by tedy mělo být ověření a rozšíření dosavadních poznatků na základě materiálu z korpusů.

Co se korpusů týče, pracujeme s materiálem získaným z českých korpusů SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB,¹ které spadají pod Český národní korpus. Pro srovnání a doplnění jsme prostřednictvím nástroje DEBDict,² vyvíjeného Fakultou informatiky MU, získali data z klíčových českých slovníků, tedy *PSJČ*, *SSJČ* a *SSČ*. Německý materiál zpracováváme z korpusu DeReKo (Das deutsche Referenzkorpus), budovaného Institut für deutsche Sprache (IDS) Mannheim,³ a DWDS-Kernkorpus,⁴ který je projektem Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Takto zvolený zdroj dat by měl umožnit dobrat se k relevantním závěrům.

Jak hodláme k závěrům dojít? V následující kapitole nabídneme shrnutí vývoje zkoumání zpracovávané problematiky, přičemž takto dospějeme k hypotézám, které budeme v dalších částech práce porovnávat s námi dosaženými výsledky založenými, jak jsme již uvedli, na korpusovém materiálu. Konkrétně bude třetí kapitola práce věnována prefixálnímu tvoření sledovaných adjektiv v češtině (typ *bez-*), přičemž ve druhé části kapitoly nabídneme srovnání s tímto typem tvoření v němčině (typ *ohn-*), když zvážíme, zda lze vůbec o typu hovořit. Čtvrtá kapitola se zaměří na složeniny v češtině (typy *-prázdny*, *-prostý*, *-pustý*), k případům vyskytujícím se v českém jazyce uvedeme jejich německé protějšky – zde zohledníme a zhodnotíme německou inspiraci při tvoření tohoto typu adjektiv. V páté části práce se soustředíme na teoretický problém s vymezením kategorií kompozice, afixace a afixoidů, v níž hrají námi sledované slovtvorné typy poměrně významnou

---

1 Pro charakteristiku korpusů viz <http://ucnk.ff.cuni.cz/struktura.html>.

2 Více o DEBDictu viz <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>.

3 Korpus je charakterizován na stránkách <http://www.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora/archiv.html>.

4 Podrobnosti o korpusu lze najít na adrese <http://www.dwds.de/textbasis/kerncorpus>.

roli. Šestá kapitola bude patřit – s přihlédnutím k výsledkům zjištěným v předchozí části – adjektivům typu bezhlavý a liduprázdný v němčině. Zaměříme se jak na vztahy různých typů tvoření, tak na zvláštnosti oproti češtině. V závěrečné kapitole se pokusíme informace z předchozích částí shrnout a zhodnotit rozdíly ve tvoření adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný v češtině a němčině. Výsledkem by tudíž mělo být relativně komplexní zpracování problematiky vymezené v názvu práce.

2. Historie zkoumání adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný

Staršími stádii zkoumání daných adjektiv v českém prostředí se zabývá Bohuslav Havránek (1941). Jako první případ reflexe otázky zmiňuje spis Josef Dobrovského *Die Bildsamkeit der Slawischen Sprache, an der Bildung der Substantive und Adjective in der Böhmischen Sprache dargestellt* z roku 1799. Už Dobrovský (1799:XLIV-XLV) si všimá skutečnosti, že při tvoření adjektiv pomocí číslovek, příslovcí a předložky bez dostáváme jiné tvary než mimo takto vytvořená slova: „Man kann außer der Zusammensetzung nicht sagen hlavý, nosý, oký, uchý, zubý, wohl aber bezhlavý, pleskonosý, černoooký [...], ferner bezedný, bodenlos, von dno, bezzubý, čtvernohý [...]. Doch werden andere auf gleiche Art zusammengesetzte auch schon vermittelst des Ableitungslautes n gebildet: bezdušný [...], bezectný, bezelstný, jednorochní, jednomyslý [...], welche auch sonst außer der Zusammensetzungen größtenteils üblich sind.“⁵

Dále se tématem teoreticky zaobírali brusiči. Havránek (1941:93) uvádí *Brus matiční* z roku 1877⁶ a Kottovu o rok mladší poznámku ve slovníkovém zpracování hesla bez. Hypotézy, které byly v těchto pracích zmíněny, se pokusíme v následující části ověřit.

V roce 1908 vyšlo dosud pravděpodobně nejobširnější pojednání problému, kterým je práce Oldřicha Hujera *Slovanská komposita obsahující předložku bez*. Dalším textem věnovaným derivátům s *bez-* je Flajšhansův článek „Předložka bez a složeniny. (Podle obou nových našich slovníků.)“ publikovaný roku 1935 v *Naší řeči*. V tomto případě jde ovšem spíše jen o shrnutí zpracování problému v *PSJČ* a Vášově a Trávníčkové *Slovníku jazyka českého pravopisném, kulturním a fraseologickém*. Dalším zpracováním je už uvedený Havránkův text „Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový apod.“ uveřejněný v roce 1941 ve *Slovu a slovesnosti*.

Zmínky o daných adjektivech najdeme i v obecných gramatikách, např. v prvním díle *Mluvnice češtiny* (1986) nebo v *Příruční mluvnici češtiny* (1995)⁷, a také v pracích věnovaných speciálně kompozitům (např. Bozděchová 1994 nebo Šlosar 1999). Generalizace uvedené ve zmíněných čtyřech pracích budou východiskem naší analýzy.

Podobně jako v českém, i v německém prostředí se o adjektivech daného typu zmiňují mluvnice a práce věnované slovtvorbě jako celku. A podobně jako v češtině, i zde je těmto adjektivům věnována jen okrajová pozornost. V této práci budeme pracovat s těmito gramatikami a slovtvornými kompendii: *Grundzüge der deutschen Wortbildung* (Stepanowa – Fleischer 1985), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache* (Fleischer 1995) a *Duden. Die Grammatik* (2005).

5 Možnými důsledky Dobrovského shrnutí se budeme zabývat v následující kapitole.

6 Konkrétně stranu 68.

7 Pracujeme s vydáním z roku 2003.

Spíše okrajově se naším tématem zabývají *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre* J. Erbena (2000) a Altmannova práce *Wortbildung fürs Examen* (2000). Pokud jde o studie věnované přímo našemu tématu, musím zmínit studii Joachima Vögedinga *Das Halbsuffix -frei* (1981)⁸. S korpusovým materiálem ve vztahu k tématu pracují Christian Fandrych v dizertaci *Wortart, Wortbildung und kommunikative Funktion. Am Beispiel der adjektivischen Privativ- und Possessivbildungen im heutigen Deutsch* (1993)⁹, která zkoumá mj. typy tvoření adjektiv končících na *-arm*, *-leer* a *-los*, a Elke Donaliesová v knize *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick* (2005), jež stejně jako my čerpá z korpusu IDS Mannheim. Druhá zmíněná práce je ovšem opět obecnější. Zmínku si zalouží i *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch* (Lohde 2006).¹⁰

Na závěr zmiňme ještě dvě germanistické práce vzniklé na FF MU, v nichž se však zpracovávané problematice dostalo opět jen okrajového postavení. Jde o bakalářskou práci Heleny Beránkové (2005) a diplomovou práci Hany Jakubcové (2006). Bohužel žádná z autorek nepracuje s korpusovým materiálem, obě dokazují teoretická východiska na materiálu vlastnoručně excerpovaném z německých periodik.

---

8 Práci jsme bohužel neměli k dispozici; Vögeding, Joachim (1981): *Das Halbsuffix -frei*. Tübingen, Narr. Blízko má k tématu i práce Urbaniak, Gertrud (1983): *Adjektive auf -voll*. Heidelberg, Winter.

9 Fandrych, Christian (1993): *Wortart, Wortbildungen und kommunikative Funktion. Am Beispiel der adjektivischen Privativ- und Possessivbildungen im heutigen Deutsch*. Tübingen, Max Niemeyer. Práci bohužel nemáme k dispozici.

10 Lohde, Michael (2006): *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen, Narr.

3. Prefixace (typy bez- a ohn-?)

Od této kapitoly dále se dostáváme k analýze korpusového materiálu. V každé kapitole či podkapitole si na začátku vždy nejprve shrneme základní charakteristiku daného slovtvorného typu. Následně porovnáme východiska stanovená ve zpracované literatuře s materiálem z korpusů, případně se pokusíme formulovat další závěry. Z důvodu přehlednosti zpracujeme materiál český a německý vedle sebe, přičemž se v závěru kapitol pokusíme dojít k dílčímu srovnání.

3.1. Adjektiva typu bez-

U adjektiv typu *bez-* můžeme předpokládat dva základní typy tvoření: s užitím adjektivního sufixu (*bezbolestný, beznikotinový, bezporézní, bezmečiarovský*) a bez adjektivního sufixu (*bezhlavý, bezbřehý, bezlesý*). K tomu se hned nabízejí otázky: Je sufix u adjektiva s *bez-* stejný jako u adjektiva bez prefixu? Existují případy, kdy se holé adjektivum tvoří pomocí sufixu, zatímco přefigované adjektivum tento sufix postrádá, popř. naopak? Také zdůrazněme, že nás budou zajímat jen struktury s kompozicionálním významem (nezahrneme tak např. *bezprostřední, bezbranný*).

Jak již bylo řečeno v předchozí kapitole, prvním, kdo adjektivům na *bez-* věnoval pozornost, byl Dobrovský. Dle Havránka (1941:93) „Dobrovského stanovisko podepřelo patrně hojné tvoření těchto adjektiv s příponou *-ný* v době obrozenské“. Po obrozenské době se ke slovu dostávají „brusičské tendence“, které preferovaly adjektiva typu *bezhlavý*. Havránek (1941:92) jako první větší práci, kde lze na popsané tendence narazit, uvádí slovník Josefa Franty Šumavského, který „označuje výslovně adjektiva, jako *bezbílý, bezcestý, bezdůvodý* [...] a m. pod., [...] jako lepší [...] než adjektiva *bezbílečný, bezcestný, bezdůvodný* [...] aj., přímo zavrhuje *bezdlužný, bezhříšný* atd.“ Celkově se však Havránek domnívá, že s výjimkou odborných a exkluzivních výrazů postupně vítězí typ *bezbolestný* (tj. typ s adjektivním *n*-ovým sufixem) nad typem *bezhlavý* (tj. typem bez adjektivního sufixu).

Rozdíl ve struktuře adjektiv typu *bezhlavý* a *bezbolestný* teoreticky jako první reflektují brusiči (70. léta 19. století). Začneme u *Brusu matičního* (1877), kde se, jak říká Havránek (1941:93), „tvrdí, že adjektiva a adverbia s ‚předložkou *bez*‘ na *-ý* se tvoří od substantiv konkrétních (*bezruký*...), na *-ný* od abstraktních (*bezpečný*...)“. Sám Havránek upozorňuje, že uvedená teze je nepřesná. Pokusme se ji ověřit na korpusovém materiálu.

Stanovme hypotézu H1:

H1: Adjektiva typu bezhlavý jsou vždy tvořena od konkrét, zatímco adjektiva typu bezbolestný se vždy tvoří od abstrakt.¹¹

Celkově obnáší náš soubor dat 916 adjektiv s prefixem *bez-*. Z nich 440 je derivováno z konkrét, 196 z abstrakt. 71 odpovídá první části hypotézy (adjektiva *bezhrbý, bezlesý, beznohý, bezzubý* jsou derivována z konkrét a nemají *n*-ový sufix), 11 adjektiv (*beztlaký, bezdůvodý, bezděký, bezbarvý, bezvěký, bezezraký, bezesný, bezčasý, bezezvuký, bezslový, bezvědomý*) nikoli. Druhé části hypotézy neodpovídá 137 adjektiv (tedy adjektiv typu bezbolestný tvořených od konkrét, např. *bezdětný, bezhvězdný, bezkolejný, bezplevelný, bezvaječný*), odpovídá jen 112 adjektiv (mj. *bezbolestný, bezcitný, bezdůvodný, bezhrůšný, bezmocný, bezostyšný, bezúčelný*). Navíc je třeba zdůraznit, že sufixy *n* a *o* nejsou jedinými možnými. Hypotéza H1 tedy není doklady z korpusu podporována.

Havránek (1941:93) dále cituje analýzu Kotta, podle níž hrají pro tvoření adjektiv typu *bez-* roli kmeny: „u tvrdých kmenů na *-o* a *-a* [...] tvoří se adjektiva jako *bezstromý*, u ostatních [...] řidčeji se tvoří taková adjektiva, a to na *-ný*, jako *bezčestný, bezmocný*“. Tuto hypotézu vyvrací dostatečně Havránek, když uvádí původní *o-* a *a-*kmenová adjektiva s *n*-ovým sufixem jako *bezbožný, bezcestný, bezcenný, bezplatný* ad.

Jinou analýzu nabízí Hujer (1908). Ten upozorňuje na staré počátky sledovaného typu tvoření, všímá si mj. podobností se stavem v litevštině a lotyštině. Podle něj vznikala tato adjektiva původně adjektivizováním předložkových spojení. Zdůrazněn je vliv řečtiny a církevněslovanského překladu žaltáře. Hujer se také pokouší historicky odůvodnit různé zakončení adjektiv, ne vždy bohužel uvádí české příklady. Např. u substantiv zakončených *ьць* se dle Hujera vytváří adjektiva „od kmene základního“, přičemž jako příklad jsou uvedena slova *slunce* a *srdce* (Hujer 1908: 7). Jelikož však náš materiál poskytuje jen první ze slov (*bezeslunný*), není možné hypotézu dále ověřit. Zmínit můžeme i Hujerovu poznámku, že v případě existence dvou adjektiv tvořených od téhož základu je výraz starší¹² nahrazen výrazem novějším (Hujer 1908: 8). Z našeho materiálu však vyplývá, že takovýchto adjektiv, kde existuje více tvarů, je poměrně hodně (více než pětina z celkového počtu, např. *bezodtoká – bezodtoková oblast, beztlaká – beztlaková injekce*), proto

11 Abstraktum vymezujeme dle Čermáka (2004:223) jako „substantivum s abstraktním, nefyzickým denotátem, např. názvy vlastností, dějů“.

12 Jako starší jsou dle Hujera míněna adjektiva bez sufixu, novější sufixovaná (konkrétně píše o sufixu *-n-*).

považujeme Hujerovo tvrzení za odvážné. Je si ale také třeba všimnout, že Hujer hovoří o synonymech. Povšimnutíhodné je rovněž to, že Hujer zmiňuje i jiný typ tvoření, a to sufixem -iv(ý) a jeho variantou -liv(ý). Bohužel i zde jde o typ periferní – v korpusu je doložen jediným výrazem (*bezvášňivý*). Hujer v souvislosti s tvoření adjektiv prefixem *bez-* a negačním prefixem *ne-* a tvrdí, že „předložka *bez* může být zcela mechanicky připojena k adjektivu místo záporky *ne*.“

H2: Předpona *bez-* může být zcela mechanicky připojena k adjektivu místo předpony *ne-*.

Pro ověření hypotézy jsme tentokrát zvolili v oblasti *ne-* pouze vzorek,¹³ kterým jsou adjektiva začínající na *(ne)m-*.¹⁴ Písmeno *m* bylo zvoleno náhodně. V našem souboru dat je takovýchto adjektiv 34. Vezmeme-li namátkově např. adjektivum *nemocný*, vidíme významový rozdíl mezi tímto adjektivem a adjektivem *bezmocný*. U adjektiv *nemohoucný*, *nemotorný*, *nemalý* docházíme také k záporné odpovědi.

Můžeme tedy shrnout, že nelze říct, že předpona *bez-* může být připojena zcela mechanicky místo předpony *ne-*, čímž tedy hypotéza není podporována. Existuje-li tvary s *bez-* i *ne-*, pak se jedná o synonyma částečně lišící se v sémích pragmatických. Na druhé straně upozorňujeme, že hranice mezi tvořeními typy *bez-* a *ne-* není předmětem naší práce s tím, že porovnávání materiál je k vyslovení definitivních závěrů příliš omezený.

Flajšhans (1935) ve svém článku žádná pravidla nestanovuje, pozornost si přesto zaslouhuje jeho poznamenání, že oba jím srovnávané slovníky obsahují „mnoho dětí mrtvě narozených, mnoho nedochůdčat“ (Flajšhans 1935: 190).¹⁵

Vraťme se zpět k citované Havránkově studii a tomu, co říká o zmíněných adjektivech. Havránek vícekrát upozorňuje na nutnost chápání slovtvorby v kontextu tlaku jazykového systému a je názoru, že „[d]nešní soustava spisovné češtiny požaduje jako opositum k adjektivu *příznakový* tvar *bezpříznakový*.“ (s.88) Pokusme se tuto větu zobecnit a vyslovme hypotézu H3:

---

13 Důvodem pro práci pouze se vzorkem je příliš velké množství takových adjektiv. Domníváme se, že by se tato otázka mohla stát podnětem pro další, úžeji zaměřenou práci.

14 V tomto případě pracujeme u typu *ne-* jen s korpusem SYN2000.

15 Na druhé straně se ale Flajšhans (1935:191) podivuje nad nezařazením adjektiva *bezsenný* - rozlišuje *bezesný* = *beze snů* a *bezsenný* = *bez spánku* - do slovníků. Náš doklad z korpusu SYN2005 však hovoří proti Flajšhansovi, když pochází z Haškova díla *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Jeden ze dvou dokladů z korpusu SYN2006PUB se navíc věnuje jazykové analýze Haškova textu a ve druhém případě jde o text umělecký (oba jsou uvedeny jako texty novinové – první: *Mladá fronta DNES*, 17. 1. 1997, druhý: *Lidové noviny - Nedělní příloha*, č. 19/1993).

H3: Existuje-li k adjektivu bez prefixu *bez-* a se sufixem *-ov(y)* odpovídající tvar s prefixem *bez-*, bude se rovněž u tohoto tvaru vyskytovat sufix *-ov(y)*.

V našem souboru dat nacházíme 413 adjektiv s prefixem *bez-* a sufixem *-ov(y)*. Pouze k adjektivu *bezvůlový*¹⁶ (spadajícímu do odborné technické terminologie) jsme nenalezli odpovídající adjektivum bez prefixu *bez-*. Můžeme tedy shrnout, že korpusová data tuto hypotézu potvrzují.

Je třeba podotknout, že Havránek považuje sufix *-ov(y)* za řidší. To ovšem neodpovídá korpusovým datům, kde adjektiva se sufixem *-ov(y)* tvoří přibližně 45 %.

Jako další okrajovou příponu zmiňuje Havránek příponu *-n(i)*, u které uvádí, že se vyskytuje „u adjektiv odvozených z přejatých slov.“ (Havránek 1941: 88-89). Pokusme se tedy i tuto hypotézu ověřit.

H4: Přípona *-n(i)* se uplatňuje u adjektiv odvozených z přejatých slov.

Hypotéze odpovídá 81 adjektiv (např. *bezalternivní, bezemisní, bezcharkterní, bezinvenční, bezkolizní, bezkoncepční, bezkonfliktní, bezkonkurenční, beztaktní*), 31 adjektiv (např. *besesmluvní, bezeškodní, bezhotovostní, bezpeněžní, bezpohlavní, beztřídní*) naopak nikoli. Hypotéza tedy není podporována.

Stranou bychom neměli nechat Havránkovu poznámku, že v případě existence tvarů lišících se jen přítomností prefixu *bez-* se význam takových adjektiv sblíží „s významem prosté negace toho, co vyjadřují paralelní adjektiva kladná, a po stránce tvoření s adjektivy s prostým *ne-*. Adjektiva s předponou *bez-* si přece často zachovávají jistý významový odstín negace tím, že důrazněji vytykají nepřítomnost věci nebo vlastnosti, jejíž přítomnost by bylo lze předpokládat.“¹⁷ Takto postihuje dle našeho názoru skutečnost výrazně lépe než Hujer, jak ukázalo vyvrácení hypotézy H2.

Následně se Havránek pokouší v podstatě rozšířit ověřenou hypotézu H3 na všechny sufixy, když uvádí, že se adjektiva vyskytující se ve dvojici „zpravidla tvoří příponou stejnou a náleží tedy k druhému typu tvoření (*bezbolestný, ...*).“¹⁸ Důrazně jsme ovšem upozorněni, že tato skutečnost platí jen pro adjektiva, která jsou „obecným majetkem spisovného jazyka“¹⁸, stranou zůstanou adjektiva spadající do jazyka odborného a básnického (Ibid.). U typu tvoření bezhlavý Havránek udává, že

16 Vyskytuje se třikrát v korpusu SYN2000 a jednou v SYN2005.

17 Havránek uvádí jako příklady *bezbolestný, bezdrátový*.

18 Co ovšem Havránek tímto označením přesně rozumí, není vysvětleno.

zde dané pravidlo neplatí.¹⁹ Na základě uvedeného stanovíme hypotézu H5:

H5: Sufix²⁰ u adjektiva s *bez-* je stejný jako u samotného adjektiva bez prefixu.

Postupovat budeme při ověřování této hypotézy po jednotlivých sufixech.

- a) sufix *-áln(i)* - *bezafixální, bezformální, bezprocedurální, bezregionální, bezreziduální, bezsufixální* – hypotéza je podporována,
- b) sufix *-at(ý)* - *bezbičikatý, bezdusikatý, bezkošilatý, bezkřídlatý, bezkyslíkatý, bezprsatý,²¹ bezšupinatý* – hypotéza je podporována,
- c) sufix *-(i)ck(ý)* - *bezalkalický, bezalkoholický, bezanabolický, bezatmosférický, bezelektrický, bezentropický, bezchromatický, bezideologický, bezkalorický, bezkormidelnický, bezpolitický, bezvizovický* – i zde je hypotéza podporována,
- d) sufix *-ézn(i)* – *bezporézní* – hypotéza je podporována,
- e) sufix *-it(ý)* - *bezmasitý, bezrozpačitý, bezvláknitý, bezvrásčitý* – hypotéza je podporována,
- f) sufix *-iv(ý)* – *bezvášnivý* – hypotéza je podporována,
- g) sufix *-ivn(i)/ívni(i)* - *bezemotivní, beziluzivní, bezsubjektivní, bezregresivní* – hypotéza je podporována,
- h) sufix *-nat(ý)* - *bezucernatý, bezčelistnatý, bezkrevnatý, bezlesnatý, bezolovnatý, bezpáteřnatý, bezplevelnatý, bezpopelnatý, bezsirnátý* – hypotéza je podporována,²²
- i) sufix *-orn(i)* – *beziluzorní* – hypotéza je podporována,
- j) sufix *-ovit(ý)* - *bezestupňovitý, bezmezerovitý, bezmozkovitý, bezmyšlénkovitý, bezmyšlenkovitý, bezpatrovitý, bezplánovitý* – i v tomto případě je hypotéza podporována,
- k) sufix *-ovsk(ý)* - *bezimrichovský, bezmečiarovský, bezpopovský, bezwatersovský, bezzemanovský* – hypotéza je zcela podporována; navíc si povšimněme, že základová jména jsou zde výrazně sémanticky homogenní, označují osoby,²³
- l) sufix *-ózn(i)/ozn(i)* - *bezskrupulozní, bezskrupulózní* – hypotéza je podporována,

19 Znovu zdůrazněme, že se Havránek pohybuje pouze ve dvojici typů bezhlavý versus bezbolestný, ostatní zůstávají nepovšimnuty.

20 Nenulový.

21 U adjektiv *bezprsatý, bezkřídlatý, bezkrevnatý* a *bezlesnatý* je třeba upozornit na adjektiva *bezprsý, bezkřídlý, bezkřvý* a *bezlesý*. V případě druhých z nich jde o vyjádření nepřítomnosti prsou, křídel, krve, lesa, v prvním případě o vyjádření skutečnosti nepřítomnosti výrazné vlastnosti (srov. Dokulil et al. 1986:372). Například pro *bezprsatý* je k dispozici doklad z *Nedělního Blesku*, č. 4/2003 - „Když mají v ložnici hubenou bezprsatou ženu, sáhnou po prdelce a větších prsou.“ Výraz *bezprsatý* je zde takřka roven výrazu *neprsatý*.

22 Viz pozn. 21.

23 Miroslav Imrich, bývalý zpěvák kapely Abraxas (*Reflex*, č. 48/2000), Roger Waters, zakládající člen kapely Pink Floyd (*Reflex*, č. 36/1994).

m) sufix *-sk(y)* - *bezbožský, bezdomovský, bezlidský, bezmanželský, beznáboženský, bezpartnerský, bezprezidentský* – hypotéza je zcela podporována.

Složitěji vypadá situace u sufixu *-n(y)*. Celkem jsme dostali 181 adjektiv tohoto typu. 157 z nich odpovídá vyslovené hypotéze (např. *bezdivodný, bezpříkladný, bezrestný, beztrídni, bezvaječný*), zbývající nikoli (např. *bezcitný, bezcílý, bezdětný, bezpáteřný*).

I přes tuto skutečnost můžeme shrnout, že s výjimkou sufixu *-n(y)* je hypotéza podporována.

Dále Havránek (1941:89) vymezuje podmínku pro tvoření adjektiv typu bezhlavý, když uvádí, že tato adjektiva jsou jednak omezena formálně – dle Havránka se nevytváří adjektiva typu bezhlavý měkkého typu skloňování, jednak významově - „označují kromě dvou tří výjimek (*bezedný, bezesný*) jen nedostatek části těla u lidí a zvířat [...] anebo části rostliny“. Pro přehlednost stanovíme dvě hypotézy:

H6: Adjektiva typu bezhlavý nevytvářejí adjektiva měkkého typu skloňování.

Celkem jsme zjistili 129 adjektiv s nulovým sufixem. Tři z nich na první pohled odporují výše uvedené hypotéze: *bezhalogenní, bezpartijí, bezpalcí*. U *bezpartijí* se jedná s největší pravděpodobností o překlep místo správného *bezpartijní*. Všechny výskyty adjektiva *bezhalogenní* pocházejí z jednoho zdroje,²⁴ přičemž v témže textu se pracuje i s výrazem *bezhalogenový*. Navíc jsme už uvedli, že Havránek nereflektuje vždy odborné výrazy. V případě adjektiva *bezpalcí* pak jde v jednom případě o zoologické názvosloví, ve druhém o jméno historické postavy. Tudiž můžeme uzavřít, že je hypotéza podporována.²⁵

H7: Adjektiva typu bezhlavý označují jen nedostatek části těla u lidí, zvířat či části rostliny.²⁶

U 59 ze 129 adjektiv typu bezhlavý můžeme hovořit o částech rostlin (např. *bezkorý, bezkořenný, bezkvěť, bezlistý, bezpluchý, beztrnný*) či částech těl lidí (např. *bezbradý, bezhlavý, beznohý, beznosý, bezoký, bezprstý, bezvlasý, bezzubý*) a zvířat (např. *bezhrbetý, bezkřídlý, bezocasý, bezploutvý, bezsrstý*). Dále můžeme vyčlenit 45 adjektiv, která neodpovídají hypotéze – např. *bezbarvý, bezbřehý, bezledý, bezlesý, bezodtoký, beztvary, bezvědomý*. Vidíme tedy, že oněch výjimek je více, než popisuje Havránek. Také nemůžeme vyvodit, že všechna adjektiva vztahující

²⁴ *Technický týdeník* 1997.

²⁵ Pro hypotézu hovoří i adjektivum *beztvářný*.

²⁶ Havránkovo tvrzení jsme pro jednodušší zpracování mírně upravili.

se k části těla/rostliny patří k typu bezhlavý – proti stojí např. *bezcévný, bezděložný, bezlodyžný*. Celkově můžeme shrnout, že Havránkova hypotéza není podporována.

Můžeme postoupit k *Mluvnici češtiny*. Zde je uvedeno, že „[z]ákladem skupiny adjektiv tvořených předponou *bez-* a konverzí jsou substantiva (jedno-, nanejvýš dvouslabičná) označující hlavní části lidského n[ebo] zvířecího těla, rostlinných organismů a některých dalších jevů [...] Tento způsob tvoření je i v některých výrazech básnických [...], popř. v odborných názvech [...]“ (Dokulil et al. 1986:383). Ověříme tvrzení o omezeném počtu slabik. Stanovme takto hypotézu H8:

H8: Adjektiva tvořená předponou *bez-* a konverzí jsou jedno-, nanejvýš dvouslabičná.

Stejně jako výše budeme pracovat se 129 adjektivy. Z nich má 90 jmenný základ 1slabičný, 37 2slabičný a 2 3slabičný – *bezobratlý* a *bezbílkovinný*. Vidíme tak, že stanovené omezení neplatí absolutně, třebaže platí v naprosté většině případů.

V předchozí části jsme vycházeli z hypotéz založených na zpracované literatuře. Nyní se pokusme vyvodit závěry založené na naší vlastní analýze. Na začátku jsme si mj. položili otázku, jestli existují případy, kdy se prefigované adjektivum tvoří pomocí sufixu, zatímco holé tento sufix postrádá. Zde jsme dospěli k záporné odpovědi, žádné takové adjektivum jsme v našem souboru nenašli.

Vedle pravidel, která vyplývají z ověření či vyvrácení výše stanovených hypotéz, jsme objevili tyto **pravidelnosti**:

- (a) končí-li základové substantivum (v NOM SG) na *-č*, užit je vždy sufix *-ov(y)*, přičemž toto pravidlo platí pro *-Hum*;²⁷ doklady:²⁸ *bezesnímačový, bezpočítačový, bezstykačový, bezvazačový, bezkartáčový, bezrozvaděčový, bezřidičový, bezvodičový, bezklíčový, bezroztočový*,
- (b) končí-li základové substantivum (v NOM SG) na *-in*, pak je vždy užit sufix *-ov(y)*: *bezcalcineurinový, bezkofeinový, bezkreatininový, beznikotinový, bezpurinový*,
- (c) končí-li jednoslabičné základové substantivum (v NOM SG) na *-s*, přičemž toto slovo není cizího původu (pro vyloučení *bezstresový*), existuje vždy varianta s nulovým sufixem: *bezčasý, bezhlasý, bezpasý, bezvlasý, bezhlesý, bezlesý, beznosý, bezšosý, bezvousý*,
- (d) je-li základovým jménem zdvojnásobení (zakončení *-ek, -ka, -ík*), pak se vždy vyskytuje sufix

²⁷ U *+Hum* předpokládáme sufix *ovsk(y)*. Toto omezení stanovujeme i pro další uvedená zjištění.

²⁸ V této části uvádíme všechny doklady.

-ov(ý), pouze s výjimkou adjektiva *bezbičikatý*, kde se jedná o odborné názvosloví; tedy: *bezháčkový, bezkroužkový, bezčlunkový, bezobrázkový, bezschodkový, bezsáčkový, bezklíčkový, bezodpadkový, bezprovázkový, bezkartáčkový, bezpáskový, bezlístkový, bezuhlíkový, bezkufříkový, bezpláštíkový, beztrhlinkový, bezlopatkový, bezkuličkový, bezbublínkový, bezobroučkový, bezbrankový*,²⁹

(e) u nulového sufixu ve tvarech s *bez-* se vyskytuje (mimo částí těla/rostlin) další významový okruh (adjektiva *bezbřehý, bezčasý, bez(e)dný, bezdomý, bezdýmý, bezhromý, bezledý, bezlesý, bezmrazý, bezodtoký, bezpočasný, bezproudý, beztlaký, bezvěký, bezvodý, bezzvuký, bezozvěnný, bezplamenný, bezplynný, bezeslunný, bezstinný* a básn. *bezlunný*) – tedy počasí, životní prostor člověka a jevy, které ho obklopují; omezením je zakončení na měkký konsonant (*bezohňový, bezkouřový, bezdešťový/bezdeštný, bezměsíčný, bezpovodňový*), dále neplatí u *bezbouřkový, bezmračný, beznámrázový, bezoblačný, bezprašný, bezpřítokový, bezvzduchový/bezvdzušný*; forma s nulovým sufixem nemusí být jedinou možnou formou (např. *bezdýmný, bezoblačný, bezčasový, bezodtokový, beztlakový*),

(f) také adjektiva *bezobřadý, bezposkvrnný, bezúhonný, bezvinný, bezzákonný*, popř. *bezcenný, bezpříčinný* s nulovým sufixem ve tvarech s *bez-* by bylo možné vymezit do jedné oblasti (právo), ovšem ani zde nejde o striktní pravidlo (*bezcelní, bezprávní/bezprávný, beztrestný*).

3.2. Adjektiva typu *ohn-*

V žádném z textů, z nichž vycházíme, není prefix *ohn-* zmiňován. V německých korpusech jsme našli jen 13 dokladů adjektiv, která začínají na *ohn-*: *ohnbärtig, ohnfehlbar, ohngewiss, ohnmächtig, ohnmenschlich, ohnmöglich, ohnschädlich, ohnschuldig, ohnsichtbar, ohnsorglich, ohnstreitig, ohnvollkommen, ohnzweifelig*. S výjimkou *ohnmächtig* je ve všech ostatních případech počet výskytů v korpusech minimální (1-4 výskyty). Navíc lze – opět s výjimkou *ohnmächtig* – nahradit výraz s *ohn-* výrazem jiným z oblasti námi zkoumané (-leer, -los, -frei) či prefixem *un-* (zejména v případech *ungewiss, unmenschlich, unmöglich, unschuldig, unsichtbar, unvollkommen*).

Etymologické slovníky rovněž hovoří proti pojetí *ohn-* jako prefixu v námi sledovaném významu. V souvislosti s *Ohnmacht* poukazují jak Drosdowski (1963:477), tak Kluge (1989:515) k *Ameise* (mravenci), kde *ohn-* (původně *ā-*) znamená „fort, weg“ (Ibid.).³⁰ *Ohnmacht* pak znamená

²⁹ Pravidelnost jsme našli i u zakončení *-eh* (dva doklady *bezbřehý, bezstehý*) a *-ech* (*bezdechý*), u nichž však s ohledem na nízký počet dokladů nevyvozujeme obecnější závěry.

³⁰ Podle Klugeho (1989:24) mravenec odřezává části listů, odtud tedy pojmenování.

stav bez sil (kdy síly odešly). Později došlo hláskovým vývojem ke shodě tvarů v *ohn-*, čímž dospějeme k homonymii. Výše uvedené tvary tak lze považovat za výsledek zániku jasnosti motivace k pojmenování. V tomto světle tudíž nelze dle našeho názoru *ohn-* považovat v uvedených případech za prefix spadající do sledované oblasti.

3.3. Shrnutí: Prefixace u adjektiv typu bezhlavý v češtině a němčině

Data z korpusů ukázala, že existuje zásadní rozdíl mezi prefixací u adjektiv zkoumaného typu, když v němčině o prefixaci hovořit nemůžeme. Nepotvrdili jsme, že linii mezi tvořením typů bezhlavý a bezbolestný lze vést odlišením abstrakt a konkrét. Rovněž jsme došli k závěru, že prefix *bez-* nelze mechanicky připojovat místo prefixu *ne-*, zároveň jsme však upozornili, že podrobné zkoumání tohoto problému leží mimo téma naší práce; skutečnosti dle našeho názoru dobře odpovídá Havránkovo pojednání této otázky.³¹ Vyvrátili jsme též hypotézu, že sufix *-n(i)* se uplatňuje jen u adjektiv odvozených z přejatých slov. Naopak jsme určili, že existuje-li k adjektivu bez prefixu *bez-* a se sufixem jiným než nulovým odpovídající tvar s prefixem *bez-*, bude se u tohoto tvaru vyskytovat stejný sufix – tato hypotéza je podporována u sufixů *-áln(i)*, *-at(ý)*, *-(i)ck(ý)*, *-ézn(i)*, *-it(ý)*, *-iv(ý)*, *-ivn(i)/ivn(i)*, *-nat(ý)*, *-orn(i)*, *-ovit(ý)*, *-ovsk(ý)*, *-ózn(i)/ozn(i)* a *-sk(ý)*, nikoli ovšem u sufixu *-n(ý)*. Potvrdili jsme rovněž, že adjektiva typu bezhlavý nevytvářejí adjektiva měkkého typu skloňování. Adjektiva typu bezhlavý nelze vymezit jen na základě podmínky označování nedostatku části těla u lidí, zvířat či části rostliny. Skutečnosti neodpovídá zcela ani tvrzení, že adjektiva tvořená předponou *bez-* a konverzí jsou jedno-, nanejvýš dvouslabičná.

---

31 Viz výše.

4. Česká adjektivní kompozita typu liduprázdný

V této kapitole se předmětem naší pozornosti stanou adjektivní kompozita se zadními členy *-prázdný, -prostý, -pustý*. Zajímat nás bude, zda lze k českým adjektivům tohoto tvoření nalézt paralelní protějšky v němčině. Zastavíme se též u tvaru přední části kompozit. Největší pozornosti se potom dostane porovnání výskytu jednotlivých zadních členů.

Podle Šlosara (1999:19) se „typ kompozit s předním členem substantivním ve tvaru genitivu a zadním členem adjektivním“ začíná „živě rozvíjet“ ve střední době. Šlosar zdůrazňuje, že šlo v první řadě o kalky z němčiny, podotýká rovněž, že zadním členem je nově adjektivum primární. V nové češtině se podle Šlosara tento typ kvantitativně rozvíjí, přičemž jsou výslovně jmenovány i námi sledované typy *-prázdný, -prostý, -pustý*. Později se měl tento typ tvoření od německých předloh emancipovat, v důsledku čehož nenacházíme ke všem českým adjektivům německé paralely.³²

Na základě tohoto tvrzení se pokusme porovnat příslušná česká (typy *-prázdný, -prostý, -pustý*) a německá adjektiva (typy *-frei, -leer*) na korpusových datech. Z celkového počtu 41 adjektiv v češtině³³ existuje v němčině paralelní tvar³⁴ jen k devíti z nich (*daněprostý, liduprázdný/liduprostý, myšlenkyprostý, cituprostý/cituprázdný, mrazuprostý, židuprostý, tížeprostý, vzduchoprázdný, životaprostý*; neplatí např. pro *bohaprázdný/bohaprostý/bohapustý, humoruprostý, jeduprostý, lihuprostý, olejuprostý, smysluprostý*).³⁵ Vidíme tak, že zmíněná emancipace je vysoká.

Synchronně se na zkoumaná adjektiva dívá Bozděchová (1994). Ta na začátku části věnované adjektivním spřežkám uvádí, že „[d]o slovtvorné struktury spřežky vstupuje substantivum (jako 1. člen) vždy ve tvaru, v němž se vyskytuje mimo složeninu v motivujícím syntagmatu“ (Bozděchová 1994:95). Autorka dále doplňuje, že se nejčastěji jedná o tvar genitivní. Korpusový i slovníkový materiál toto tvrzení potvrzují. Ovšem zároveň narážíme na jev, na který upozorňuje *Mluvnice češtiny*: „Někdy tato adjektiva přecházejí k vlastním složeninám, koncovka jejich předního členu se zaměňuje za spojovací submorf -o- [...]“ (Dokulil et al. 1986:484). Konkrétně jde ze 64 sledovaných o adjektiva *vzduchoprázdný*,³⁶ *tukoprostý*,³⁷ *bohopustý*,³⁸ a jen

32 Šlosar (1999:70-71) se zmiňuje též o výskytu daných adjektiv ve slovnících Dobrovského a Jungmannově, přičemž jediným výskytem má být *bohaprázdný* u prvního z jmenovaných.

33 Zde počítáme tvary od jednoho substantiva jen jednou (např. *bohaprázdný, bohaprostý, bohapustý*).

34 Tímto myslíme tvar, kdy by česká obdoba mohla být kalkem, např. *wasserleer/wasserfrei* tudíž nejsou za paralelní tvary počítány – českému *vodyprostý* by musel odpovídat německý tvar **wassersleer/-frei*.

35 Použijeme-li však k nalezení alternativ vyhledávač Google, najdeme paralelních tvarů o něco více.

36 *PSJČ* uvádí i *vzduchuprázdný*.

37 Doloženo je v korpusu SYN2006PUB i *tukuprostý*.

38 Vedle podstatně čtenějšího *bohapustý* – 3 proti 185 dokladům. Podíváme-li se blíže na ony tři doklady, zjistíme, že v jednom případě (SYN2006PUB, *Hospodářské noviny*, 27. 9. 2001) jde patrně o otištění starého textu, v jednom je to

slovníkové *lidopustý*.³⁹ Situaci u prvního z těchto případů vysvětluje Šlosar „disimilac[i] konektu k vokálu předchozí slabiky [...], tedy $u - u > u - o$ “ (Šlosar 1999: 20). Dané vysvětlení je tudíž platné i pro tukoprostý. Z řady se vymykají také kompozita *emocíprostý*, *chemikáliíprostý* a jen v *PSJČ* uvedené *vozůprázdný*. Odhlédneme-li od posledního z nich, vyskytují se první části složenin ostatních dvou zpravidla v plurálu, čímž jsou uvedena kompozita v souladu s výše uvedeným vyjádřením Bozděchové. Zvláštním případem je též adjektivum *židuprostý*, které je dle našeho soudu možné vysvětlit nápodobou tvaru *liduprostý*.⁴⁰ Bozděchová dále uvádí, že „u mnohých substantiv dochází k alternacím kořenné samohlásky (hlavně kvantitativním) v 1. členu složeniny“ (Bozděchová 1994:95). Alternace jsme zaznamenali u složenin *bohuprostý*, *kolkuprostý*, *lihuprostý*, *mrazuprostý*, *poplatkuprostý*, *sněhuprostý*, *bohupustý*, *bohopustý*, *bohaprázdný*, *krveprázdný*, *sněhuprázdný*, na nichž vidíme, že se vždy uplatňuje kratší varianta.

Bozděchová se též krátce zastavuje u rozlišení abstrakta – konkréta, přičemž píše, že „[s]ubstantiva v 1. členu spřežek bývají převahou abstraktní povahy“ (Ibid.). Mezi sledovanými 64 adjektivy jsme ovšem našli stav vyrovnaný (32 abstrakt i konkrét).

Dále Bozděchová říká, že se z ní zmíněných 2. členů složenin produktivně uplatňují *-plný* a *-hodný* (Ibid.), námi zkoumané 2. členy mezi produktivní nezařazuje. Zmínku o produktivitě tohoto slovo tvorného typu nalzáme i v *Mluvnici češtiny*, kde se však vztahuje obecně k adjektivním spřežkám s předním členem substantivním typu *duchaplný*, o němž se tvrdí, že je velmi produktivní. Jako jeden z příkladů je uveden druhý člen *-prázdný* (Dokulil et al. 1986:484). Konkrétní pohled na v korpusu nalezené složeniny s tímto zadním členem však ukazuje, že je třeba soudit opatrně: Porovnáme-li je s výskytem v *PSJČ*, zjistíme, že tento slovník nezahrnul pouze adjektivum *smysluprázdný*. Naopak jedenáct adjektiv, která *PSJČ* obsahuje, se nevyskytuje v korpusech. Ve výsledku tak máme v našem materiálu doloženo jen šest takovýchto přídavných jmen: *bohaprázdný*, *liduprázdný*, *vzduchoprázdný*, *cituprázdný*, *duchaprázdný*, *smysluprázdný*. Ve vztahu k *PSJČ* ovšem připomeňme výše citovanou Flajšhansovu poznámku o „dětech mrtvě narozených“. Složeniny se zadním členem *-pustý* jsou ještě řidší: kromě sporného *bohopustý*⁴¹ nacházíme časté *bohupustý* a jeden doklad adjektiva *životapustý*, u kterého je třeba podotknout, že pochází z překladu německého textu⁴² – jde pravděpodobně o novodobý kalk. Jinak vypadá situace u druhého členu *-prostý*. Slovníky zachycují jen dvanáct těchto složenin z v korpusech nalezených

---

přímo uvedeno (*Vyškovské noviny* 1997) - „[v]yšlo 21. května 1897“, třetím textem je *Krakatit* Karla Čapka (Čapek, Karel (1982): *Krakatit*. Praha, Československý spisovatel.).

39 Vedle rovněž jen slovníkového *lidupustý*.

40 Jako zvláštnost zmiňme ještě nesklonné tabu v *tabuprostý*.

41 Viz poznámka 39.

42 Hofmannsthal, Hugo von (1998): *Lucidor a jiné prózy*. Praha, Slovart. Přeložil Aloys Skoumal. Aloys Skoumal (1904-1988), více viz <http://www.obecprekladatel.cz/S/SkoumalAloys.htm>.

42. Tento slovotvorný typ si následně troufáme označit - na rozdíl od dvou předešlých - za produktivní.

Na závěr si položíme otázku, jaký je vztah mezi typy *-prázdný*, *-prostý* a *-pustý*. Srovnáním výskytů jednotlivých typů v korpusech jsme došli k výsledku, že existuje šest dvojic/trojic adjektiv s různým druhým, ale shodným prvním členem.⁴³ Dva ze členů trojice *bohaprázdný*, *bohaprostý*, *bohapustý* zmiňuje již Bozděchová.⁴⁴ Adjektivu *pustý* připisuje význam „dosahující krajní míry, nezřízený“ a přisuzuje mu expresivitu,⁴⁵ což následně udělá i u adjektiva *bohapustý*, které vykládá jako „nesmírný, nezměrný“ (Bozděchová 1994: 97). Danému významu odpovídají i doklady z korpusů. Adjektivum *bohaprázdný* charakterizuje (ve 2. stupni) jako „hříšnější“ (Bozděchová 1994: 145). Doklady opět ve většině případů odpovídají.⁴⁶ *Bohaprostý* můžeme na základě dokladů z korpusu popsat jako „jsoucí bez Boha“.⁴⁷ Podobně se můžeme pokusit pojednat dvojici *životaprostý* – *životapustý*. První z obou výrazů lze opět popsat jako „jsoucí bez života“. Zde ovšem narazíme na skutečnost, že výše pojednané adjektivum *životapustý* znamená totéž. Další možnost řešení nabízí Bozděchová v souvislosti se stylovým příznakem – *leduprostý* označuje za knižní výraz,⁴⁸ *lidupustý* za řidší, avšak *liduprázdný* za neutrální (Bozděchová 1994:98).⁴⁹ Zbývající dvojice – *cituprázdný* – *cituprostý*, *duchaprázdný* – *duchaprostý* a *mysluprázdný* – *mysluprostý* – lze dle našeho názoru pojednat obdobně, ačkoli *cituprázdný* je v *SSJČ* označeno jako knižní. Obecněji tak shrňme, že zadní člen *-pustý*⁵⁰ lze u jediného nesporného příkladu *bohapustý* charakterizovat jako expresivní, složeniny se zadním členem *-prostý*, k nimž existují paralely s *-prázdný*, a starší složeniny tohoto typu jako knižní, ostatní jako neutrální a adjektiva s druhým členem *-prázdný* jako neutrální. Přítomnost a míru příznaku je ovšem třeba posuzovat obezřetně.

---

43 Stranou ponecháváme dvojice, kde by byl jeden z prvků doložen jen na slovníkovém materiálu (*studu-*, *humoru-*, *sněhu-* vždy s *-prostý* a *-prázdný*).

44 Ovšem roztroušeně po celé své práci.

45 Viz i *SSČ*.

46 Občas dochází k zaměňování s adjektivem *bohapustý*.

47 Oba doklady však pochází z jednoho díla: Čapek, Karel (1982): *Továrna na absolutno*. Praha, Československý spisovatel – snad můžeme připsat příznak knižní.

48 Na základě stejného příznaku u spojení *prostý čeho* – viz také *SSČ*.

49 Novější výrazy tvořené *-prostý* (uvádí *jeduprostý*, *lihuprostý* a *olovaprostý*) však považuje za neutrální (Ibid.).

50 Resp. takto vytvořená kompozita.

5. Kompozice, afixace, afixoidizace?

„Problematika vymezení afixoidů (prefixoidů a sufixoidů) se v různých národních lingvistikách řeší různě. To samozřejmě vede k nejednoznačnému řešení problému. Termín afixoid označuje morfém přechodného rázu buď mezi kořenem a prefixem (tzv. prefixoid), nebo mezi kořenem a sufixem (tzv. sufixoid).“ (Mitter 2005:57).⁵¹ Patrik Mitter a jím zmíněná dvojice Olga Martinová – Nikolaj Savický jsou ovšem ojedinělými případy zpracování otázky afixoidů v české lingvistice, přičemž ani oni se námi sledovanými slovtvornými prostředky nezabývají. V ostatní literatuře jsou *-prázdny*, *-prostý* i *-pustý* pojednány jako zadní části složenin. S první citovanou Mitterovou větou tak nelze než souhlasit.

V němčinou se zabývající jazykovědné literatuře je situace jiná – kategorie afixoidu je zde ostře debatována. Belgická germanistka Kristin Ascoopová též poukazuje na nejednotnost označení, zejm. na termín „Halbaffix“⁵², který se dle ní dostal do studia němčiny od anglisty Hanse Marchanda (Ascoop 2005:18). Dle Ascoopové lze germanisty rozdělit na ty, kteří termín s odvoláním na G. D. Schmidta⁵³ radikálně odmítají, a na skupinu smířlivějších. Odpůrci mají často argumentovat skutečností, že žádný derivační způsob, který bychom mohli označit jako afixoidizace, neexistuje (Ascoop 2005:17). Ascoopová (Ibid.) si naopak myslí, že kategorie afixoidu může být velmi užitečná, zejména v oblasti kontrastivní lingvistiky, když se sama pokouší o aplikaci při srovnání němčiny se švédštinou.⁵⁴ Užitečný je dle autorky pojem pro skutečnost, že podchycuje elementy, které díky zavedení třetí kategorie nemusejí být zařazeny mezi afixy či členy složenin (Ascoop 2005:18).

V podstatě stejnou skutečností argumentuje Elke Donaliesová⁵⁵ proti užívání kategorie afixoidu. Jejím zavedením bychom se totiž nemuseli rozhodovat mezi dvěma, nýbrž mezi třemi možnostmi, čímž by vznikla zbytečná hraniční oblast navíc (Donalies 2005:25-26). Opakuje tak Schmidtovo vyjádření: „Wir kämen gleichsam von einem Regen in zwei Traufen, was die

---

51 Mitter odkazuje též na Martinová, Olga – Savický, Nikolaj (1987): Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *Slovo a slovesnost* 1987, R. 48, s. 124-139.

52 Původně tedy semi-suffix.

53 Schmidt, Günter Dietrich (1987): Das Affixoid. Zur Notwendigkeit und Brauchbarkeit eines beliebten Zwischenbegriffes der Wortbildung. In Hoppe, Gabriele - Kirkness, Alan - Link, Elisabeth - Nortmeyer, Isolde - Rettig, Wolfgang - Schmidt, Günter Dietrich (Hrsg., 1987): *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen*. Tübingen, Narr, S. 53-102.

54 Jsme ale upozornění, že ani ve švédštině není pojem afixoid zaveden – občas se používá označení prefixu/suffixu podobný přední člen (Ascoop 2005:20).

55 S odvoláním na zmíněný Schmidtův text a Christiana Fandrycha – Fandrych, Christian (1993): *Wortart, Wortbildungen und kommunikative Funktion. Am Beispiel der adjektivischen Privativ- und Possessivbildungen im heutigen Deutsch*. Tübingen, Niemeyer.

Angelegenheit keineswegs erleichtert, sondern eher noch weiter kompliziert.“ (Schmidt 1987:⁵⁶98, citováno podle Doonalies 2005:26) Též autoři ostatních námi reflektovaných prací považují afixoid za nepotřebný termín (srov. Fleischer 1995:227, Lohde 2006:16), případně ho zmiňují jen okrajově bez jakéhokoli dalšího rozboru (Eisenberg et al. 2005:758).⁵⁷

Lze námi sledované typy *-prázdný*, *-prostý*, *-pustý* pojednat jako sufixoidy? Ke zodpovězení této otázky nám pomohou kritéria stanovená dvojicí Stepanowa – Fleischer (1985:143). Afixoid⁵⁸ musí splňovat čtyři podmínky:⁵⁹

- (1) Musí existovat formální shoda s kořenem (či formou) samostatně se vyskytujícího slova.
- (2) S tímto slovem musí afixoid souviset etymologicky.
- (3) Afixoid musí být použit ve více případech.
- (4) Afixoid se musí samostatně se vyskytujícímu slovu sémanticky podobat, zároveň však dojde k drobné změně významu.

První dvě kritéria všechny tři posuzované typy naplňují. Třetí ovšem zůstává u *-pustý* splněno jen s otazníkem, jelikož – jak jsme uvedli v předchozí kapitole – je jediným nesporným případem jeho užití jen adjektivum *bohapustý*. Čtvrté kritérium je vymezeno poměrně vágně,⁶⁰ do jeho oblasti bychom však mohli zařadit v předchozí kapitole probrané proměny stylového příznaku.⁶¹ Avšak celkově vidíme, že poslední dvě podmínky přinášejí spíše problémy než zjednodušení situace.⁶² Z tohoto důvodu a z důvodu zmíněné nezavedenosti termínu afixoid v české lingvistické literatuře se tudíž domníváme, že je kategorie afixoidu nadbytečná. Proto jsme pracovali a nadále budeme pracovat jen s afíxy a kompozity.

---

56 Viz pozn. 53.

57 Zmíněné závěrečné germanistické práce pojímají afixoid rozdílně. Jakubcová (2006) zařazuje kategorii sufixoidu (s. 14-15, 39); mezi nejdůležitějšími sufixoidy současné němčiny jmenuje *-frei*, *-leer* ovšem neřadí ani mezi ostatní. V závěru práce (Jakubcová 2006:45) pak hovoří společně o *-frei*, *-leer* i *-los* v rámci tvoření slov sufixy a „polosuffixy“ (Halbsuffix) jakožto důkazu tendence k sufixaci v němčině. Beránková (2005:36) hovoří jen o sufixu *-los*, u něhož krátce poznamená, že podobný význam mají i sufixy(!) *-frei* a *-leer*. Kategorii afixoidů se vůbec nezabývá.

58 Pracuje se zde s termínem „Halbaffix“.

59 Pozměněná kritéria stanovuje text Ascoop 2005:19, dále pojednané podmínky ovšem považujeme za vhodnější a jednodušší.

60 Ascoopová hovoří o větší obecnosti a abstraktnosti (Ascoop 2005:19), což by sledované prvky splňovaly.

61 Srov. Bozděchová 1994:97-98.

62 Problémy přináší i práce Ascoopové. Nejprve označuje jako sufixoidy *-frei*, *-leer* i *-los* (Ascoop 2005:19), při srovnání se švédštinou však na *-leer* a *-los* zapomíná, když je nezařazuje do žádné ze tří kategorií (etymologické dublety, sémantické páry a afixoidy bez odpovídajícího prvku v druhém jazyce) (Ascoop 2005:23). Její zařazení *-los* mezi afixoidy je ve srovnání s ostatní literaturou navíc velmi radikální.

6. Adjektiva typu bezhlavý a liduprázdný v němčině (typy *-frei*, *-leer*, *-los*)

V této kapitole – jak jsme uvedli na začátku – dostanou prostor sledovaná adjektiva v němčině. Už výše (podkapitola 3.2.) jsme se zabývali otázkou adjektiv začínajících *ohn-*, u nichž jsme došli k závěru, že jde o bod, v němž se tvoření adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný v češtině a němčině liší. Odlišnosti mezi těmito dvěma jazyky budou předmětem zájmu také zde. Nejprve, v první podkapitole, se však podíváme na adjektivní kompozita typu *-frei* a *-leer*, kde se pokusíme stanovit na základě literatury a dokladů v korpusech rozdíly mezi nimi, poté u nich budeme hledat odlišnosti vůči českému tvoření. Druhá podkapitola bude patřit zejména typu se sufixem *-los*, který nejdříve vymezíme vůči dvěma předchozím typům, potom se u něho dostaneme k diferencím proti češtině.

6.1. Adjektivní kompozita typu *-frei* a *-leer*

Jak už jsme zmínili na začátku, odborná literatura pracuje se sledovanými slovo-tvornými typy velmi okrajově, což se právě u typů *-frei* a *-leer* projevuje nejvýrazněji. Většina zohledněných textů totiž uvádí pouze skutečnost, že jsou srovnatelné (Altmann 2000:144, Beránková 2005:37) s deriváty tvořenými sufixem *-los* nebo že mají podobný význam jako tyto deriváty (Jakubcová 2006:36). Jako důvod jejich existence vedle tvarů tvořených *-los* se uvádí jejich snazší srozumitelnost pro příjemce (Erben 2000:116) a možnost vytvoření řetězců dle míry přítomnosti základového substantiva – např. *fettreich*, *fettarm*, *fettfrei* (Eisenberg et al. 2005:768). Konkrétnější je Fleischer (1995:228), jenž uvádí, že zadní členy *-frei* a *-leer* jsou více specializované; *-leer* označuje nepřítomnost jako nedostatek a je řidší, protože stojí v podobném vztahu k *-frei* jako sufix *-los*. Ve dvojicích podle Fleischera označuje *-frei* nepřítomnost jako pozitivum, ostatní dva typy (*-leer*, *-los*) jako negativum. Na kladné hodnocení v podání *-frei* má vliv jeho vazba *frei von etwas* (Eisenberg et al. 2005:758).

U *-leer* jsme našli 51 adjektiv, k 30 z nich existuje dvojice s *-frei*. Na základě námi získaného výsledku nelze obecně tvrdit, že se adjektiva tvořená za pomoci těchto dvou zadních členů liší.⁶³ Jako synonyma úplná je dle našeho názoru podloženého korpusovým materiálem možné hodnotit dvojice *autofrei* – *autoleer*, *baumfrei* – *baumleer* nebo *wolkenfrei* – *wolkenleer*. Většina

⁶³ Je ovšem možné, že rodilý mluvčí by rozdíly pocíťoval. Problémem je pro určení také skutečnost, že většina složenin s *-leer* má velmi nízkou frekvenci výskytu (pouze osm z těch, které tvoří dvojice, se objevuje v korpusu IDS více než dvakrát; korpus DWDS neumožňuje zjišťovat počet výskytů).

takovýchto dvojic však odpovídá očekávanému vztahu, kdy kompozita s *-frei* označují klad, zatímco zadní člen s *-leer* značí nedostatek, negativum: např. *bedeutungsleer* – *bedeutungsfrei*, *blutleer* – *blutfrei*, *luftleer* – *luftfrei*, *inhaltsleer* – *inhaltsfrei*, *katzenleer* – *katzenfrei*, *touristenleer* – *touristenfrei*, *wasserleer* – *wasserfrei*. Jiná kritéria odlišnosti se nám na základě dostupných dat nepodařilo zjistit.⁶⁴

Nyní se pokusme odpovědět na druhou otázku, a to po odlišnosti vůči češtině. Na jednu z nich jsme upozorněni přímo v literatuře: První člen kompozit s *-frei* může být verbální (Eisenberg et al. 2005:758). Vyřčené tvrzení jsme se pokusili ověřit i u typu *-leer*, kde však není podporováno (první člen je vždy substantivní). U *-frei* jsme byli úspěšnější, když jsme vedle přímo ve zmíněném textu uvedených *blendfrei* a *flimmerfrei* našli také např. *bügelfrei*, *drehfrei*, *knitterfrei*, *lernfrei*, *lesefrei* nebo *zitterfrei*.

Další odlišností – vyskytující se opět jen u adjektiv končících *-frei* a nezmíněnou v literatuře – jsou složeniny, kde je prvním členem zkratka, např. *BSE-frei*, *FCKW-frei*, *FSME-frei*, *MTB-frei*, *PVC-frei*, *SARS-frei* nebo *TÜV-frei*.

6.2. Deriváty typu -los

Jelikož jsme si teoreticky tento typ vymezili výše, zaměřme se na jeho zvláštnosti. Dle Altmanna (2000:144) a Fleischera (1995:264-5) lze u něho najít na prvním místě adjektivum (oba vymezují korpusem potvrzené *bewusstlos*), verbum (např. *leiblos*, *schadlos*, *reglos*, *neidlos*, *schlaflos*, *straflos*), které jsme opět potvrdili či adverbium (*selbstlos*). Ve vztahu k *-leer* panují spíše shody, ve vztahu k *-frei* je vztah podobný jako v předchozí kapitole.

---

64 Pouze dodejme, že adjektiva typu *-leer* jsou výrazně méně četná (více než 30x) než tvary s *-frei*.

7. Závěr

V této práci jsme se snažili popsat tvoření adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný v češtině a němčině. Shrnuli jsme v ní dostupné poznatky o této problematice v české i německé odborné literatuře, které jsme se pokusili ověřit na korpusovém materiálu. Rovněž jsme se pokusili stanovit nálezy vlastní.

Zjistili (resp. potvrdili) jsme, že tvoření různými typy nelze vymezit na základě hranice abstrakta – konkréta. Také jsme nepotvrdili, že předpona *bez-* může být mechanicky připojena místo předpony *ne-* a odmítli jsme hypotézu, že se sufix *-n(i)* vyskytuje pouze u adjektiv odvozených z přejatých slov. Naopak u sufixů *-áln(i)*, *-at(y)*, *-(i)ck(y)*, *-ézn(i)*, *-it(y)*, *-iv(y)*, *-ivn(i)/ivn(i)*, *-nat(y)*, *-orn(i)*, *-ovit(y)*, *-ovsk(y)*, *ov(y)*, *-ózn(i)/ozn(i)* a *-sk(y)* jsme zjistili, že sufix je u nich stejný u adjektiv s *bez-* i u adjektiv bez tohoto prefixu. Potvrzení se dočkalo i tvrzení, že adjektiva typu bezhlavý nevytvářejí adjektiva měkkého typu skloňování. Ne zcela platí předpoklad, že adjektiva tvořená předponou *bez-* a konverzí jsou nanejvýš dvouslabičná. Nedostatečné je rovněž vymezení, že adjektiva typu bezhlavý označují jen nedostatek části těla u lidí, zvířat či části rostlin – zde jsme nabídli mj. další okruh vymezení jako počasí, životní prostor člověka a jevy, které ho obklopují. V němčině jsme prefixální tvoření adjektiv sledovaného typu (*ohn-*) odmítli.

U českých adjektivních kompozit typu liduprázdný se sice objevila německá inspirace, v současnosti se však české tvoření od německých předloh výrazně emancipovalo. V naprosté většině případů jsou přitom v češtině tato adjektiva tvořena předním členem v genitivu, občas dochází k disimilaci konektu k vokálu předchozí slabiky (*vzduchoprázdný*). V současnosti je však produktivní pouze typ se zadním členem *-prostý*. Distribuci různých zadních členů jsme se pak pokusili vysvětlit pomocí různého stylového příznaku.

Ve vztahu ke sledované problematice jsme následně odmítli kategorii afixoidu pro její zbytečnou komplikovanost a zůstali jsme u označení kompozita. U německých typů *-frei*, *-leer*, *-los* jsme zjistili částečné překrývání v jejich užití, potvrdili jsme ale i jejich bližší specializaci, zejm. u *-frei* (označení kladu). Zvláštností oproti češtině je možnost verbálního prvního členu u kompozit i derivátů, v druhém případě navíc může být základem i adjektivum a adverbium. U typu *-frei* se navíc objevily na prvním místě složeniny i zkratky. Celkově tak nacházíme mezi češtinou a němčinou poměrně významné rozdíly ve tvoření adjektiv typu bezhlavý a liduprázdný.

8. Seznam literatury a zdrojů

- Altmann, Hans (2000): *Wortbildung fürs Examen*. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Ascoop, Kristin (2005): Affixoidhungrig? Skitbra! Status und Gebrauch von Affixoiden im Deutschen und Schwedischen. *Germanistische Mitteilungen* 2005, Heft 62, s. 17-28.
- Bozděchová, Ivana (1994): *Tvoření slov skládáním*. Praha, ISV.
- Čermák, František (2004): *Jazyk a jazykověda*. Praha, Karolinum.
- Dobrovský, Josef (1799): *Die Bildsamkeit der Slawischen Sprache, an der Bildung der Substantive und Adjective in der Böhmischen Sprache dargestellt*. Prag, In der Herrlichen Buchhandlung.
- Dokulil, Miloš et al. (1986): *Mluvnice češtiny. I, Fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov*. Praha, Academia.
- Donalies, Elke (2005): *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick*. Tübingen, Narr Francke Attempo Verlag.
- Drosdowski, Günther (1963): *Duden. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Mannheim, Bibliographisches Institut.
- Eisenberg, Peter et al. (2005): *Duden. Die Grammatik*. Mannheim, Dudenverlag.
- Erben, Johannes (2000): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. Berlin, Erich Schmidt.
- Flajšhans, Václav (1935): Předložka bez a složeniny. (Podle obou nových našich slovníků.) *Naše řeč* 1935, R. 19, s. 186-194.
- Fleischer, Wolfgang (1995): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen, Niemeyer.
- Grepl, Miroslav et al. (2003): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha, NLN.
- Havránek, Bohuslav (1941): Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový apod. *Slovo a slovesnost* 1941, R. 7, s. 88-94.
- Hujer, Oldřich (1908): *Slovanská komposita obsahující předložku bez*. Král. Vinohrady, s.n.
- Kluge, Friedrich (1989): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin – New York, de Gruyter.
- Lohde, Michael (2006): *Wortbildung des modernen Deutschen: ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen, Narr.
- Mitter, Patrik (2005): Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře. In Uličný, Oldřich, ed. (2005): *Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis. Series Bohemistica* 2005, Vol. III, s. 57-62.
- Stepanowa, M. D. - Fleischer, W. (1985): *Grundzüge der deutschen Wortbildung*. Leipzig,

Bibliographisches Institut.

Šlosar, Dušan (1999): *Česká kompozita diachronně*. Brno, Masarykova univerzita.

Beránková, Helena (2005): *Aufbau neuerer komplexer Formen in der heutigen deutschen Zeitungssprache (dargelegt an publizistischen Texten aus dem Bereich der Außenpolitik)*. Brno, Masarykova univerzita. Bakalářská práce.

Jakubcová, Hana (2006): *Neuere Wortbildungsmodelle in Substantiv- und Adjektivbereich in deutschen publizistischen Texten der Gegenwart*. Brno, Masarykova univerzita. Diplomová práce.

Český národní korpus - SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005.
Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

Český národní korpus - SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005.
Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

Český národní korpus - SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005.
Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

Das Deutsche Referenzkorpus DeReKo. Institut für Deutsche Sprache, Mannheim. Dostupný z
WWW: <<http://www.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora/>>.

DEBDict. Dostupný z WWW: <<http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>>.

DWDS-Kerncorpus. Dostupný z WWW: <<http://www.dwds.de/>>.

Skoumal Aloys. Dostupný z WWW: <<http://www.obecprekladatelu.cz/S/SkoumalAloys.htm>>.
Ověřeno 2. května 2008.